

SOCRATE (469-399 i.e.n.)

„Așadar, Socrate, întrucât nu poți răspunde și la nedreptate și la dreptate cu aceeași măsură, după cum nu poți să ai aceeași atitudine față de adevăr sau fals, urmează că trebuie să împiedici cu toate puterile nedreptatea care ți se face. De aceea este drept să fugi din închisoare.”

PLATON, CRITON „sau DATORIA CETĂȚEANULUI”
(dialog etic)

Personalitatea marelui Socrate fascinează pe oricine dorește să se inițieze în domeniul filosofiei, pe omul care își călăuzește viața după adevăr, dreptate, curaj, înțelepciune, altfel spus, pe omul care luptă pentru idei, pentru valoare, mai precis, pe omul virtuos.

În toată istoria filosofiei nu putem găsi o figură atât de elevată, ca a lui Socrate, pentru care fiecare gest din propria-i activitate să fie o exteriorizare a unei laturi a personalității sale. El se exprimă astfel în fiecare din gândurile și gesturile sale publice, în discuții, sau în actul final și majestuos al morții lui.

Fapta și gândul nu sunt la el decât două fețe ale aceluiași lucru.

Socrate emoționează pe orice căutător autentic întru adevăr și dreptate. În acest sens, impresionant este episodul când a fost condamnat la moarte pe nedrept. Procesul condamnării lui Socrate ca și cel intentat lui Iisus mai târziu, sunt de referință pentru istoria justiției, arătând că legea nu mai are nicio semnificație, își pierde orice valoare când este aplicată nedrept.

Astfel, orice nedreptate se adresează și judecății noastre obiective, dar și sentimentelor. Condamnarea lui Socrate, judecarea lui, făcută după toate regulile artei injustiției, cu sicofanți și judecători improvizați, nu poate să lase indiferent nici pe omul obișnuit, dar mai ales pe cel care se instruește în domeniul științelor juridice.

Socrate își desfășoară întreaga sa activitate în cetate și sub imperiul legilor ei. Niciun moment nu se gândește să se retragă în solitudine, undeva într-o pustie iluzorie, unde să se desăvârșească independent de concetățenii lui. Ce are în vedere el este comunitatea umană numită Polis, cetatea grecească, cu oamenii ei, al căror bine și perfecționare le urmărește continuu. El se supune legilor chiar atunci când cetatea este nedreaptă cu el.

Această concepție nu-i aparține exclusiv lui Socrate, ci tuturor înțelepților și filosofilor greci dinaintea lui și de după el. Sophos-ul grec este un om care se naște și trăiește prin Polis și pentru Polis. Acesta este un caracter specific al

mentalității grecești, al democrației grecești, care trebuie pus în evidență neapărat, dacă vrem să înțelegem în mod real viața și moartea înțeleptului atenian.

Prin Socrate, legea și libertatea, două lucruri incompatibile din punct de vedere fenomenal formează o unitate deplină și generează o nouă ordine a lucrurilor. El avea datoria să înțeleagă noul adevăr ce începea să se impună în istorie, acela că adevărata libertate este o lege și adevărata lege este întotdeauna o lege de libertate.

Imaginea pe care o avem despre Socrate este cea a bărbatului mai vârstnic. Nu știm nimic despre tinerețea lui. A crescut în Atena puternică, bogată, înfloritoare de după Războaiele persane. Avea aproape patruzeci de ani când s-a declanșat fatalitatea Războiului peloponesiac (431). Abia începând cu această perioadă a ajuns să fie o persoană publică cunoscută. Cel mai vechi document care ni s-a transmis despre el îl constituie *Norii* lui Aristofan (423), în care este batjocorit.

Sunt relevante datele biografice și portretul moral pe care i-l face Diogenes Laertios*. Nu insistăm aici asupra acestor aspecte; ceea ce ne preocupă este procesul condamnării la moarte, aspect deosebit de controversat și prezentat, nu întotdeauna, în lumina adevărului și a obiectivității istorice.

Procesul ce i s-a intentat pe motiv de blasfemie a dus la condamnarea sa la moarte. Acest deznodământ nu a fost întâmplător, el își are o îndelungată istorie anterioară. *Norii* lui Aristofan (432) ne înfățișează un Socrate preocupat de filosofia naturii, de fenomenele cerești și de lucrurile de sub pământ, un Socrate care, neagă zeii tradiționali așezând în locul lor aerul și norii, care predă arta cum să izbândești într-o cauză chiar dacă e nedreaptă, și care primește bani pentru învățăturile sale. Dar acel Socrate pe care îl cunoaștem a făcut tocmai contrariul tuturor acestora. Cu timpul, învinuirile ce i s-au adus s-au înmulțit: că Socrate i-ar deprinde pe tineri cu trândăvia, că s-ar folosi de interpretarea dată unor poeți pentru a-și întemeia pe aceasta învățăturile lui criminale, că printre discipolii lui s-ar fi numărat oameni atât de dușmănoși față de popor precum un Alcibiade și Critias. Această uimitor de neadevărată imagine și-ar putea avea explicația în faptul că pe când era mai tânăr, Socrate se simțea într-adevăr ca acasă în domeniul filosofiei naturii și al sofisticii, dar mai ales în faptul că trecea drept reprezentant al noii mișcări filosofice în general, care era respinsă de umoarea populară. Poporul l-a confundat pe biruitorul sofisticii cu sofistica însăși. Căci felul în care o biruise printr-un nou etos al gândirii era insuportabil. Socrate pune neîncetat întrebări, forțând atenția asupra problemelor fundamentale ale omului fără însă a le soluționa. Dezorientarea produsă, conștiința inferiorității pe care o resimțeau oamenii precum și exigența sa imperativă au produs nemulțumire și ură. Una din

reacții e cea a lui Hippias: „Ai vrea tot mereu numai să-i întrebi pe alții și să-i pui în încurcătură, fără ca tu însuși să dai vreo lămurire și fără ca să-ți spui părerea despre nimic. N-am niciun chef să mă las dus de nas”. (Xenofon). Așa că în 399 Socrate a fost adus în fața judecății sub învinuirea că violează legile deoarece nu crede în zeii autohtoni, că apără credința într-un nou soi de daimon, și că ademenește tineretul.

În mod vădit Socrate a ignorat toate aceste învinuiri decenii la rând. Cât timp a trăit, nu a existat niciun fel de literatură scrisă care să-i apere filosofia. El însuși n-a scris niciun cuvânt. Nu s-a retras cu superioritate din viața publică, n-a cultivat în cercuri închise o școală a sa, ci mereu s-a expus în stradă unei largi sfere publice. Chiar dacă o făcea totdeauna numai în discuția cu omul în parte, în felul acesta el totuși nu le-a dat pace atenienilor.

Apărarea lui Socrate culminează cu fraza că Divinitatea i-a încredințat misiunea să-și dedice viața cercetării de sine și a celorlalți. „...Acest lucru mi-a fost rânduit de către Zeu, atât prin răspunsul oracolului, cât și prin vise, ca și în orice chip în care a rânduit vreodată voința divină câte unui om să facă ceva.” Iar el acceptase această misiune. De aceea trebuia ca el să reziste pe poziție, fără a lua în seamă nici primejdia, nici moartea. (...) Mă voi supune mai degrabă Zeului decât vouă și, câtă vreme voi mai avea suflare în mine și voi mai fi în stare, nu voi înceta pentru nimic în lume să filosofez și să vă îndemn, precum și să atrag atenția mereu oricui mi-ar ieși în cale, spunându-i după obicei: „O, preabunule, (...) de cuget, și de adevăr, și de suflet ca să fie cât mai frumos, nu te îngrijești și nu-ți pasă?”

Moartea lui Socrate i-a determinat imaginea și influența exercitată. El este martirul filosofiei, și implicit al rațiunii. O împăcare cu condamnarea la moarte a lui Socrate nu-i posibilă decât prin intermediul lui Socrate însuși. A murit fără înverșunare și fără să acuze pe nimeni: „...Nu sunt cătuși de puțin mâniat pe cei care au votat împotriva-mi și nici pe ei care m-au acuzat” acesta a fost ultimul lui cuvânt. Căci el este convins că pentru omul cinstit nu există răul, iar cauza lui nu va fi abandonată de zei la voia întâmplării.

Dar penultimul său cuvânt a fost: „Vă spun deci vouă, oameni care mă trimiteți la moarte, că va veni asupra voastră, îndată după moartea mea, o pedeapsă mult mai grea (...). Vor fi mai mulți cei care vă vor cere socoteală, și anume aceia pe care acum îi țineam eu în loc, însă voi nu va-ți dat seama; și vor fi cu atât mai aspri cu cât sunt mai tineri, și cu atât mai mare va fi supărarea voastră. Dacă vă închipuiți așadar că, ucigând oameni, veți opri pe cineva să vă mustre că nu trăiți drept, atunci nu judecați bine.”*

Se poate afirma astfel, că pledoaria lui Socrate la procesul judecării sale se constituie într-un discurs rațional, argumentat, eminent filosofic, fără urme de

sentimentalism, nu a încercat să-i implor pe judecători printre lacrimi, căci n-ar fi fost un act pios. „Căci doar nu e pus acolo judecătorul ca să împartă dreptatea după bunul lui plac, ci ca să judece; și el a jurat să nu țină partea cui i s-ar năzări lui, ci să facă dreptate după lege.”*

În viața societății, rațiunea este lege politică. Respectarea legii este un lucru important și supunerea în fața unei legi nedrepte este uneori mai bună decât absența legii. Rațiunea conștiinței umane, ca rațiune, se află deasupra tuturor. Ea este principiul prim care judecă orice lege, orice cetate. Tot așa Socrate a judecat, și cât de aspru, toată viața lui, cetatea în care trăia. Legile rămân, desigur, principiul obiectiv pentru cetățean, pentru omul social. Conținutul lor poate să contravină scopului binelui. Atunci datoria filosofului este să condamne o astfel de lege. Socrate, care n-a ezitat ca cetățean să-și dea chiar viața pentru ca să nu contravină legilor nedrepte ale cetății, ca minte filosofică le-a condamnat foarte aspru.

Oferindu-și buzele cupei gădelui, Socrate a dat Cezarului ce era al Cezarului. Legile cetății sale condamnaseră un cetățean: el trebuia să moară. Prin negarea condamnării până în ultimul moment, bazându-se în această negare pe legea rațiunii, el dădea zeului ce era al zeului. A proclamat că există o zonă în care jurisdicțiile exterioare, violența, ordinea socială, orice schematism istoric nu au nicio putere. Acolo puternică e doar rațiunea, conștiința eliberată de orice determinare exterioară și luminată doar de lumina cunoașterii. De aceea, condamnarea lui Socrate are o importanță covârșitoare. În momentul când pleca, nesupus și supus în același timp, de la tribunal spre moarte, el săvârșea spontan, voit și responsabil, un act unic în istorie; a ridicat și a ținut singur deasupra instituțiilor temporare, deasupra chiar a lui însuși, destinul spiritului.

PROCESUL ȘI MOARTEA LUI SOCRATE

Viața niciunui filosof nu este atât de legată de gândirea lui. Socrate nu a scris cărți. El a învățat pe alții prin exemplul propriu și prin cuvânt. Viața lui era învățătura lui prin conversația de zi cu zi, pe oriunde mergea, la frizer, în agora, în curțile și casele prietenilor. Astfel și-a petrecut viața servind virtutea până în momentul când a fost dus la închisoare.

În toată istoria filosofiei nu putem găsi o figură atât de elevată, ca a lui Socrate, pentru care fiecare gest din propria-i activitate să fie o exteriorizare a unei laturi a personalității sale. El se exprimă astfel în fiecare din gândurile și gesturile sale publice, în discuții, sau în actul final și majestuos al morții lui. Atitudinea rece în fața morții nu putea să fie decât rezultatul unei mari realizări

interioare; ea este efectul unei stări de conștiință care nu este a omului obișnuit, ci caracteristică doar marilor înțelepți. Fapta și gândul nu sunt la el decât două fețe ale aceluiași lucru.

Socrate emoționează pe orice căutător autentic într-un adevăr și dreptate. În acest sens, impresionant este episodul când a fost condamnat la moarte pe nedrept. Procesul condamnării lui Socrate ca și cel intentat lui Iisus mai târziu, sunt de referință pentru istoria justiției, arătând că legea nu are nicio semnificație, își pierde orice valoare când este aplicată nedrept.¹

Astfel, orice nedreptate se adresează în primul rând judecății noastre obiective, dar și sentimentelor. Condamnarea lui Socrate, judecarea lui, făcută după toate regulile artei in justiției, cu sicofanți și judecători improvizați nu poate să ne lase indiferenți, îndemnându-ne astfel la o analiză critică riguroasă.

Socrate își desfășoară întreaga activitate în cetate și sub imperiul legilor ei. Niciun moment nu se gândește să se retragă în solitudine, undeva într-o pustie iluzorie, unde să se desăvârșească independent de concetățenii lui.

Ce are în vedere el este comunitatea umană numită Polis, cetatea grecească, cu oamenii ei, al căror bine și perfecționare le urmărește continuu. El se supune legilor chiar atunci când cetatea este nedreaptă cu el.

Imaginea pe care o avem despre Socrate este cea a bărbatului mai vârstnic. Nu știm nimic despre tinerețea lui. S-a născut în jurul anului 470 î.Chr. și a crescut în Atena puternică, bogată și înfloritoare după războaiele persane. Avea aproape patruzeci de ani când s-a declanșat fatalitatea Războiului peloponesiac (431). Abia începând cu această perioadă a ajuns să fie o persoană publică cunoscută. Cel mai vechi document care ni s-a transmis despre el îl constituie comedia *Norii* a lui Aristofan(423), în care este batjocorit. Imaginea pe care Aristofan i-o face lui Socrate nu trebuie să ne stânjenească. Socrate a fost un elev al vechilor filosofi, și a fost influențat de învățăturile lui Anaxagoras, ceea ce a și admis. În ceea ce privește nuanța „sofistă” dată caracterului său în *Norii*, trebuie reținut că Socrate ca și sofistii, și-a concentrat atenția pe subiect, pe om ca atare. Era o figură publică familiară, cunoscut tuturor pentru activitatea sa dialectică, iar unora le-a părut fără îndoială a fi „raționalist”, critic distructiv și cu tendințe antitraditionale.

Sunt relevante datele biografice și portretul moral pe care i-l face Diogene Laertios.² Nu insistăm aici asupra acestor aspecte. Aducem în discuție doar acele elemente, care să ne ofere posibilitatea unei cunoașteri mai clare a acestui proces

¹ Pohoată, Gabriela, *Gândirea filosofico-juridică în texte*, București, Ed. Pro Universitaria, 2008, p. 11.

² Diogenes, Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, București, Ed. Academiei Române, 1963.

deosebit de controversat și prezentat, nu întotdeauna, în lumina adevărului și a obiectivității istorice.

Trebuie să arătăm că interesul lui Socrate era predominant etic. Aristotel spune destul de clar că Socrate „se ocupa cu problemele etice”.³ Și spune și că „Socrate s-a ocupat cu studiul virtuților etice și a fost primul care a încercat să dea definiții universale în această materie.” Această afirmație a lui Aristotel provine, desigur, din imaginea pe care Xenofon i-o face lui Socrate.

În *Apologia*,⁴ Platon relatează mărturia lui Socrate de la procesul său, potrivit căreia s-a dus acolo unde a putut face cel mai bine cuiva, căutând „să-l conving pe fiecare dintre voi să nu se îngrijească de lucrurile sale înainte de a se îngriji de sine - ca să devină cât mai bun și mai înțelept - și nici să nu se îngrijească de cele ce sunt ale cetății înainte de a se îngriji de cetatea însăși și de toate celelalte - după aceeași rânduială. Aceasta era „misiunea“ lui Socrate, pe care el o considera ca fiindu-i încredințată de zeul din Delfi, și anume a-i împinge pe oameni să se îngrijească de ceea ce au ei mai scump, propriul lor suflet, prin acumularea înțelepciunii și virtuții. Nu era numai un logician pedant, nici doar un critic distructiv, ci un om cu o misiune. Dacă dădea în vileag și expunea perspective superficiale și presupuneri grăbite, aceasta nu se datora unei dorințe frivole de a-și etala propria sa perspicacitate dialectică superioară, ci unei dorințe de a face bine conlocuitorilor săi și de a se instrui pe sine. Desigur nu trebuie să ne așteptăm ca interesul etic al unui cetățean grec să fie complet separat de cel politic, pentru că grecul era în mod esențial cetățean și trebuia să ducă o viață dreaptă în cadrul cetății. Astfel, elocventă este declarația lui Socrate din *Apologie* potrivit căreia trebuie să ne îngrijim de Stat înainte de a ne îngriji de interesele acestuia. Dar, așa cum decurge din ultima remarcă, și cum reiese clar dacă privim la viața lui Socrate, nu era interesat de politica de partid ca atare, ci de aspectul etic al vieții politice. Era de o importanță extremă pentru grecul care voia să ducă o viață dreaptă să înțeleagă ce este Statul și ce înseamnă să fii cetățean, pentru că nu ne putem îngriji de Stat dacă nu cunoaștem natura Statului și ce este un Stat drept. Cunoașterea este dorită ca mijloc de acțiune etică. Potrivit lui Socrate cunoaștere și virtute sunt una și aceeași, în sensul că înțeleptul, acela care *știe* ce este drept, va și *face* ceea ce este drept. Cu alte cuvinte, nimeni nu înfăptuiește conștient răul și nu îl dorește ca scop; nimeni nu alege răul *ca atare*.

³ K. Jaspers, *Les grands philosophes*, Paris, Ed. Plon, 1963.

⁴ Platon, *Dialoguri*, traduceri de Cezar Papacostea, revizuite de Constantin Noica, București, Ed. pentru Literatură Universală, 1968.

Acest intelectualism etic⁵ nu l-a făcut pe Socrate foarte agreabil democrației, așa cum era aceasta practică în Atena.

Activitatea aceasta neobosită, de a lumina pe atenieni cu lumina virtuții, pe care Socrate o propovăduia într-un mod oarecum agresiv, ironia caustică cu care trata pe adversarii săi nu puteau să nu producă reacții. Într-adevăr s-au găsit trei oameni, Anytos, Meletos și Lycon- despre care Voltaire va spune că istoria le reține numele numai din cauza gravității crimei lor- care l-au acuzat oficial pe înțeleptul atenian de următoarele crime: necunoașterea zeilor pe care îi cinstește cetatea; introducerea altor divinități; coruperea tineretului. Pedepsa cerută era moartea. Vom sublinia că nici acuzarea și nici apărarea nu par bine fundamentate din punct de vedere juridic. Acuzarea nu se desfășoară logic, ea este puerilă și vizibil de rea-credință; apărarea este naivă și de cele mai multe ori nu e la obiect. Tot timpul ai impresia unei dezbateri artificiale, a unui proces pus la cale, desigur cu implicații politice, și a unui acuzat care nu știe să se apere față de niște acuzații care nu pot sta în picioare o singură clipă. Și atunci ce este atât de măreț în această dezbateri, care te copleșește, deși deznodământul duce la o crimă dezgustătoare?

Problema aceasta a finalului vieții lui Socrate, a ultimului act al unei vieți dăruite cetății este mult mai complexă decât pare la prima vedere. Pentru a fi conturată, trebuie să scrutăm mai de-aproape cele trei scrisori platonice care se refera la judecata, condamnarea și moartea lui Socrate. Judecata și condamnarea lui sunt o parodie judiciară, așa cum reiese din Apologiile lui Platon și Xenofon. Ele sunt intitulate greșit Apologii (apărări), pentru că Socrate nu se apără, ci acuză. De ce este obligat să accepte Socrate o sentință nedreaptă, atât din punct de vedere juridic cât și moral, ni se explică de către Platon în dialogul Criton sau „despre datoriile cetățeanului”, și tot el ne lămurește, în dialogul Phaidon sau „despre suflet”, măreția și seninătatea divină a lui Socrate în fața morții.

În procesul intentat lui Socrate nu vom reține aici decât ce ni s-a părut esențial.

Mai întâi el este victima unor practici acceptate oficial, cum era delatiunea sicofanților⁶.

Apoi vom mai observa că Socrate a fost găsit vinovat cu 281 voturi din totalul judecătorilor care formau juriul. După cum declară însuși Socrate în Apologia după Platon, majoritatea a fost numai de 30 de voturi. Deci în total ar fi

⁵ F. Copleston, *Istoria Filosofiei I. Grecia și Roma*, București, Ed. All, 2008.

⁶ În democrația ateniană sicofanții erau „denunțatorii”; această denumire li se trage de la sycon=smochină, fiindcă la început denunțurile se făceau împotriva contrabandiștilor de smochine. Ei primeau o anumită răsplătă; dar, dacă denunțurile nu întruneau la judecată măcar o cincime din numărul votanților, denunțatorul era pedepsit.